

Qardh al-Hasanah literature review in Iran

Mohammad Rajaei Baghsiaei *

Nahid Heidari **

Abstract

Qardh al-Hasanah is considered one of the innovations of the Islamic banking system and an alternative to usurious interest-based loans. However, in the process of operationalizing this Qur'anic concept within the country's banking system, various problems and issues have persistently existed. The present study attempts to collect and review the research conducted in recent years on Qard al-Hasanah. The aim is to summarize and analyze the most recent measures undertaken in the field of Qard al-Hasanah. To this end, a descriptive-analytical approach has been adopted to examine the relevant documents. Accordingly, related articles published between the years 2015 and 2023 (1394–1402) were studied. After reviewing and screening five hundred works retrieved from online searches, ultimately fifty articles and books relevant to the research topic were identified and selected. The conclusion reached is that, despite the extensive efforts of researchers and experts in offering solutions and proposals in this regard, challenges and ambiguities still remain—such as the permissibility or impermissibility of charging service fees, awarding prizes based on lottery draws, tiered/privileged deposit schemes, and compensating for the devaluation of money due to inflation. Therefore, further theoretical and applied research is necessary to resolve these ambiguities and to introduce an optimal model tailored to new needs. In this regard, introducing and implementing innovative models in granting Qard al-Hasan loans could prove effective.

Keywords:

Islamic Banking, Interest-Free Banking, Qardh al-Hasanah.

JEL Classification: G21

* Faculty member of Allameh Tabataba'i University, Department of Finance and Banking/
Corresponding Author (rajaei@atu.ac.ir).

** Master's Graduate in Financial Management, Allameh Tabataba'i University
(nahidheydari_20@yahoo.com).

واکاوی ادبیات قرض الحسنه در ایران

محمد رجائی باغ سیانی*
ناهید حیدری**

چکیده

قرض الحسنه از ابداعات نظام بانکداری اسلامی و جایگزینی برای قرض ربوی محسوب می‌شود. با این حال در راستای عملیاتی نمودن این مفهوم قرآنی در نظام بانکی کشور همواره مشکلات و مسائلی وجود داشته است. در مطالعه حاضر سعی شده است پژوهش‌های سنوات اخیر در زمینه قرض الحسنه گردآوری و بررسی شود. هدف، جمع‌بندی و تحلیل تازه‌ترین اقدامات صورت گرفته در حوزه قرض الحسنه است. بدین منظور با رویکردی توصیفی - تحلیلی به بررسی مستندات مربوطه پرداخته شده است؛ لذا مقالات مرتبط انتشار یافته طی سال‌های ۱۳۹۴ تا ۱۴۰۲ مورد مطالعه قرار گرفت. پس از بررسی و پالایش پانصد اثر استخراج شده از واکاوی‌های اینترنتی، در نهایت پنجاه مقاله و کتاب مرتبط با موضوع پژوهش شناسایی و انتخاب شدند. نتیجه‌ای که به دست آمد این است که به رغم تلاش‌های وافر پژوهشگران و صاحب‌نظران در ارائه راهکارها و پیشنهادها در این باره، همچنان چالش‌ها و شبهه‌هایی از قبیل جواز یا عدم جواز دریافت کارمزد، اعطای جایزه بر اساس قرعه‌کشی، سپرده‌های امتیازی و جبران کاهش ارزش پول به خاطر تورم وجود دارند؛ بنابراین لازم است تحقیقات نظری و کاربردی بیشتری در جهت رفع شبهات و نیز معرفی کردن مدلی مطلوب مبتنی بر نیازهای جدید صورت پذیرد. در این خصوص معرفی و اجرای مدل‌های نوین در اعطای وام‌های قرض الحسنه می‌تواند مؤثر واقع شود.

واژگان کلیدی

بانکداری اسلامی، بانکداری بدون ربا، قرض الحسنه.

طبقه‌بندی JEL: G21

* عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی، گروه مالی و بانکداری/ نویسنده مسئول (rajaei@atu.ac.ir).
** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت مالی دانشگاه علامه طباطبائی (nahidheydari_20@yahoo.com).

مقدمه

نظام‌های بانکداری در جهان بر اساس دو دیدگاه بنیادین درخصوص ماهیت و کارکرد پول قابل تمایزند: تئوری ارزش زمانی پول و تئوری عقیم‌بودن پول. ارزش زمانی پول بیان می‌کند که پول با گذر زمان، فارغ از اینکه در فعالیتی اقتصادی به کار گرفته بشود یا نشود، بر ارزشش افزوده می‌شود. این درحالی است که در تئوری عقیم‌بودن پول، پول در صورتی ارزشمندتر می‌شود که در فعالیتی اقتصادی چون تولید، توزیع و مصرف ثروت به کار آید و به خودی خود فاقد ارزش است. دیدگاه اول، شالوده فکری نظام بانکداری سنتی و دیدگاه دوم مربوط به نظام بانکداری اسلامی است.

به بیان دیگر، نظام بانکداری سنتی بر پایه ارزش زمانی پول شکل گرفته است و در این نظام، بانک‌ها از محل تفاوت نرخ بهره میان سپرده‌گذاران و تسهیلات‌گیرندگان کسب سود می‌کنند. سازوکاری که از منظر فقه اسلامی، به دلیل از پیش تعیین شدن نرخ سود، مصداق ربا تلقی می‌شود.

۹۵

نظام بانکداری اسلامی، از جایگزین‌های مناسب نظام بانکداری سنتی به شمار می‌رود. نظامی که در آن عدالت اجتماعی در مرکز توجه قرار دارد و منافع نه تنها طرفین درگیر در عملیات بانکی، بلکه منافع کل جامعه اسلامی در نظر گرفته می‌شود. در این نظام، رابطه بانک و مشتری در چهارچوب مشارکت قرار می‌گیرد. در نظام بانکداری اسلامی، فعالیت‌های بانکی باید مطابق با اصول و احکام فقه اسلامی (به‌ویژه اصل ممنوعیت ربا) باشند؛ بنابراین بانک‌های اسلامی به جای قراردادهای ربوی، از مجموعه‌ای از عقود شرعی (قراردادهای اسلامی) برای جذب منابع و اعطای تسهیلات استفاده می‌کنند. در میان این عقود، برخی ماهیتی تجاری و سودمحور دارند و برخی دیگر با اهداف اجتماعی طراحی شده‌اند.

«قرض الحسنه» عقدی با ماهیتی کاملاً اجتماعی و غیرانتفاعی، نقشی اساسی در تحقق عدالت اقتصادی و گسترش فرهنگ تعاون و همیاری اجتماعی ایفا می‌کند. با این حال و با وجود انجام پژوهش‌های نظری متعدد، شواهد نشان می‌دهند که این مفهوم قرآنی تا به حال به صورت شایسته در عمل مورد توجه و کاربرست قرار نگرفته است. در همین راستا مطالعه حاضر با هدف واکاوی نظام‌مند ادبیات علمی مربوط به قرض الحسنه در ایران، به بررسی مفهوم و جایگاه آن در نظام مالی اسلامی، شناسایی چالش‌های اجرایی و تحلیل تحولات نظری و تجربی سال‌های اخیر می‌پردازد. انتظار می‌رود نتایج پژوهش حاضر، تصویری جامع از روندهای پژوهشی موجود ارائه داده و مسیر مطالعات آینده و ظرفیت‌ها و چالش‌های اجرایی نظام قرض الحسنه را روشن سازد.

۱. روش پژوهش

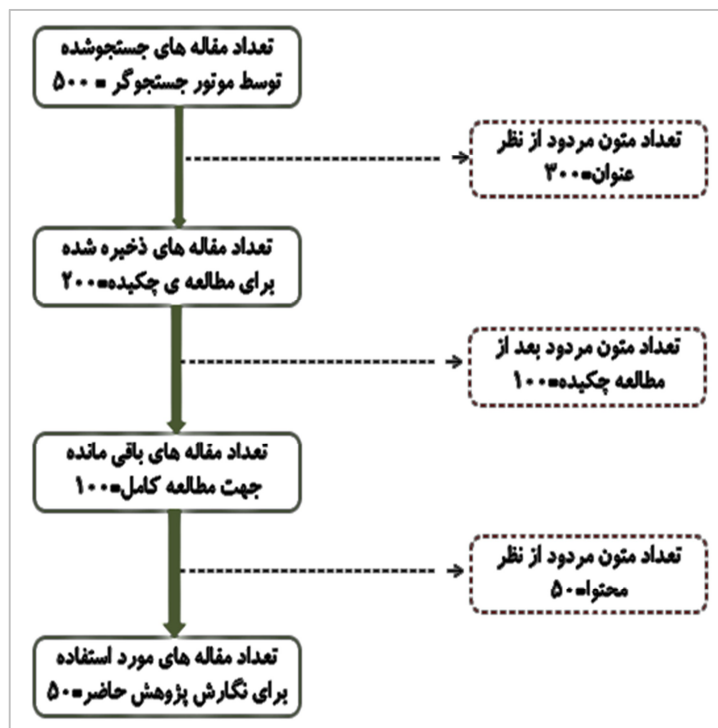
روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و کتابخانه‌ای و هدف آن کاربردی است. به منظور یافتن مستندات مرتبط با نگارش مقاله حاضر، در پایگاه‌های داده‌ای گوگل اسکالر، جهاد دانشگاهی، گوگل، نورمگز، ساینس دایرکت، علم‌نت، سیدو سیویلیکا با استفاده از عبارات کلیدی بانکداری اسلامی، بانکداری بدون ربا، قرض الحسنه، قرض الحسنه+مقاله مروری و قرض حسن، مقالات مرتبط انتشار یافته طی سال‌های ۱۳۹۴ تا ۱۴۰۲ مورد کاوش و مطالعه قرار گرفت. فرایند غربال‌گری نیز در سه مرحله انجام شده است:

مرحله نخست: بررسی عنوان مقالات - مقالات فاقد ارتباط معنادار با موضوع اصلی یا تکراری، از مجموعه مقالات حذف شدند، مانند مقاله‌ای که به بررسی عوامل مؤثر در اعتبارسنجی مشتریان مؤسسه قرض الحسنه شهید واحدی می‌پرداخت.

مرحله دوم: بررسی چکیده مقالات باقی‌مانده - چکیده مقالات باقی‌مانده مطالعه شد تا ارتباط مستقیم آنها با ابعاد مفهومی، فقهی، اقتصادی یا عملی قرض الحسنه مشخص شود. مقالاتی که این ارتباط را نداشتند، حذف شدند.

مرحله سوم: مطالعه متن کامل مقالات باقی‌مانده - مقالات باقی‌مانده به‌طور کامل مرور و آنهایی انتخاب شدند که از کیفیت مناسب و قابل قبولی برخوردار بودند. در مطالعه پیش رو ابتدا موضوعات و الگوهای کلیدی در متون شناسایی شدند و سپس دسته‌بندی‌های موضوعی شکل گرفت تا ابعاد گوناگون قرض الحسنه همچون نقش دولت، چالش‌ها، راهکارها و... به‌صورت سازمان‌یافته واکاوی شود.

شکل ۱ به‌صورت کمی این فرایند را نشان می‌دهد:

شکل شماره ۱: فرایند انجام پژوهش

۲. مبانی نظری

در چهارچوب نظام عملیات بانکی بدون ربا مصوب سال ۱۳۶۲، سپرده‌ها در نظام بانکی ایران به سه دسته کلی تقسیم می‌شوند که شامل سپرده قرض الحسنه جاری، سپرده قرض الحسنه پس‌انداز و سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دارند (صفری و رافتی، ۱۳۹۸، ص ۲۰۰). این درحالی است که در بانکداری سنتی (متعارف) روش‌های تجهیز منابع (جذب سپرده‌ها) متفاوت و بدین شرح‌اند: سپرده‌های جاری، سپرده‌های پس‌انداز و سپرده‌های ثابت (مدت‌دار). در این نظام، بین سپرده‌گذاران و بانک یک رابطه بستانکار و بدهکار (دائن و مدیون) برقرار است؛ با این تفاوت که تنها سپرده‌های جاری در حساب جاری نگهداری و برای مشتری یک طلب عندالمطالبه محسوب می‌شوند و بازپرداخت آن در هر زمانی به تقاضای مشتری از جانب بانک الزامی است (دل‌قندی و دامغانیان، ۱۳۹۷، ص ۴۰). در این نظام، رقم از قبل تعیین‌شده‌ای تحت عنوان بهره (ربا) به سپرده‌ها تعلق می‌گیرد که از نظر دین مبین اسلام، حرام است.

- در واقع بانکداری اسلامی در چهارچوب فقه معاملات به وجود آمد تا بر اساس فعالیت‌های مشارکتی میان بانک و مشتری و نیز استفاده از عقود مبادله‌ای عمل کند. این اصول عبارت‌اند از: عبارات و شرایط قرارداد باید به گونه‌ای تنظیم شود که امکان هرگونه مناقشه در دوره قرارداد وجود نداشته باشد.

- سرمایه تجاری باید به شکل پول تعیین شود و اگر یکی از طرفین بخواهد سرمایه جدیدی از کالا یا دارایی را بر ارزش سرمایه تجاری خود بیفزاید، ارزش آن باید به پول تقویم شده و بدین صورت برای این آورده، سهم در نظر گرفته شود.

- حقوق، ملازم و مطابق با مسئولیت‌هاست و شرکا نمی‌توانند مدعی بازدهی ثابت در ازای کارشان باشند، بلکه فقط می‌توانند سهمی از منافع را برای خود قائل باشند. البته کارگران و افرادی که استخدام شده‌اند، می‌توانند برای مابه‌ازای ارائه خدمات خود، مطالبه دستمزدهای ثابت از حساب‌های تجاری شرکت داشته باشند.

- زیان وارده در تجارت متوجه اصل سرمایه است و در صورت وارد شدن ضرر، خسارت بر سرمایه تحمیل خواهد شد.

- منافع، با مسئولیت و ریسک ملازمه دارد و سود یک‌جانبه را نمی‌توان برای یک شریک خاص در نظر گرفت. بدین سان ریسک، میان شرکا تقسیم می‌شود.

- پول، سرمایه بالقوه محسوب شده و مولد نیست و زمانی دارای ارزش زمانی است که نقش سرمایه را ایفا کند.

- افشای اطلاعات از الزامات قراردادی محسوب می‌شود (شعبانی، ۱۳۹۲، ص ۱۵۸-۱۶۲).

بر خلاف نظام بانکی سنتی که بانک تنها واسطه‌ای میان دو مشتری است؛ در نظام بانکداری اسلامی، بانک وکیل سپرده‌گذار است و شریک سرمایه‌گذار. به عبارتی با هر دو گروه شراکت می‌کند تا بتواند در مقابل آن سودی دریافت کند. البته گروهی از صاحب‌نظران اقتصاد اسلامی، ماهیت بانک‌های اسلامی را تنها در مشارکت نمی‌دانند و ماهیتی دیگر برای آن قائل‌اند که همان قرض الحسنه است و بر این اساس بانک را مؤسسه‌ای قرض الحسنه می‌دانند (رضوی، گل‌مرادی و آیینی‌وند، ۱۳۹۶، ص ۷).

۳. قرض الحسنه

در رابطه با مفهوم و جایگاه قرض الحسنه، مطالبی به شرح ذیل قابل طرح است:

۳-۱. تعریف و مفهوم

واژه قرض و مشتقات آن ۱۳ بار در قرآن به کار رفته که ۱۲ مورد آن درباره قرض حسن و در ۵ سوره واقع شده است. قرض حسن در قرآن مجید عنوانی عام است که کارهای خیر گوناگونی را شامل می شود (موسوی و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۹۰). قرض حسن مفهومی جامع تر از قرض الحسنه مصطلح دارد. این مفهوم تنها به مسائل مالی و اقتصادی مربوط نمی شود، بلکه مواردی همچون انفاق، جهاد با مال و جان و صدقه و بخشش به قصد تقرب به پروردگار را نیز در بر می گیرد. از آنجاکه این مفاهیم در ارتباط با خداوند متعال معنا می یابند؛ در نتیجه باز پس گرفتن عوض از افراد ذی نفع در آنها مطرح نیست (فقهی زاده، ۱۴۰۰، ص ۲۷).

۹۹

بیشتر مفسران متقدم برای «قرض» معانی ای مانند انفاق تبرعی، صدقه، قرض دادن به مردم، عمل صالح، انفاق در راه خدا و... را بیان کرده اند؛ به گونه ای که با بررسی مفهوم قرض حسن در لغت و فرهنگ عرب، به دست آمده که ترکیب وصفی «قرض حسن» در معنای رفتار و تعامل نیکو و حمایت گرانه و مدح آمیز با دیگری به قصد دریافت پاداش به کار رفته است (طیب حسینی و طیب حسینی، ۱۳۹۹، ص ۳۵). در واقع قرض مبادله ای هدیه ای است که مبتنی بر مراحل سه گانه دادن اموال، دریافت کردن آنها و سپس جبران نمودن، به دنبال ایجاد یا تثبیت روابط اجتماعی میان قرض دهنده و قرض گیرنده است.

قرآن کریم با داشتن نگاه ابزاری به اموال و دارایی های جابه جاشده در قرض که باعث ایجاد وضعیت دوسویه رفت و برگشتی بین قرض دهنده و قرض گیرنده می شود، خواهان گسترش همکاری های جمعی و تقویت همبستگی های بین فردی در جامعه اسلامی است (مصلایی پور و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۷).

۳-۲. تاریخچه و نهادهای مرتبط در ایران

تاریخچه بانک های قرض الحسنه در ایران به اردیبهشت ماه سال ۱۳۸۶ باز می گردد. زمانی که سازمان اقتصاد اسلامی که از ابتدا متولی امر قرض الحسنه بود، در همایشی از بانک مرکزی درخواست بانکی مستقل برای فعالیت های قرض الحسنه کرد. تأسیس بانک های قرض الحسنه

از طریق «دستورالعمل تأسیس و فعالیت بانک‌های قرض‌الحسنه و نظارت بر آنها» مصوب ۲۲ اسفندماه سال ۱۳۸۶ هیئت وزیران اجرایی شد. درحقیقت همان‌گونه که ماده دوم این دستورالعمل اعلام می‌کند، بانک‌های قرض‌الحسنه با الهام از تعالیم عالیه اسلام، برای ارائه وام‌های قرض‌الحسنه و رفع نیازهای ضروری اشخاص حقیقی و حقوقی که به امور خیریه می‌پردازند، تأسیس شدند.

در کنار بانک‌های قرض‌الحسنه، عبارت دیگری نیز نام‌آشناست: «صندوق‌های قرض‌الحسنه». صندوق‌های قرض‌الحسنه، مؤسسات مالی واسطه‌ای‌اند که با رویکردی متفاوت از نظام بانکی و بدون مداخله دولت، با کارمزد اندکی به فعالیت قرض‌الحسنه می‌پردازند. تعریف دقیق آنها مطابق با ماده ۳۹ «دستورالعمل اجرایی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق‌های قرض‌الحسنه» مصوب ۲۰ مرداد ۱۳۸۸ شورای پول و اعتبار این‌گونه است: «فعالیت‌های قرض‌الحسنه محدودی که در مساجد، حسینیه‌ها و در میان جمع‌های تعریف‌شده فامیل، دوستان و همکاران انجام می‌شود و فاقد قالب شخصیت حقوقی ثبت‌شده‌اند».

طبق گزارش پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران از قدمت بیشتری برخوردار است و به سال ۱۳۴۸ یعنی زمانی که در یکی از مساجد تهران (مسجد لرزاده) صندوقی به نام «صندوق ذخیره جاوید» با سرمایه اولیه جمع‌آوری شده ۱۴ هزار تومان ایجاد شد، بازمی‌گردد (رجایی، ۱۳۷۵، ص ۱۰).

۳-۳. جایگاه قرض‌الحسنه در فرهنگ اسلامی

قرض‌الحسنه از دستورات دین مبین اسلام است که دقیقاً در مقابل قرض ربوی قرار دارد. در قرض‌الحسنه هرگونه زیاده‌ای بر قرض موجب ربوی شدن آن می‌شود. در قرآن کریم و احادیث پیامبر اسلام ﷺ و ائمه علیهم‌السلام بر اهمیت و ضرورت قرض‌الحسنه بسیار تأکید شده است. قرض‌الحسنه نقش مؤثری در تعدیل اقتصادی و کمک به نیازمندان در جامعه اسلامی دارد. همان‌طور که قرآن کریم در آیاتی چون آیه ۲۴۵ سوره بقره، آیه ۱۸ سوره حدید و آیه ۱۷ سوره تغابن، بر برکت‌یافتن سرمایه جامعه با افزایش مال قرض‌دهنده تأکید می‌کند (جلایی نوبری، ۱۴۰۱، ص ۲۷).

همان‌گونه که اشاره شد، در فرهنگ اسلامی ایران، قرض‌الحسنه به‌عنوان جایگزینی برای قرض ربوی در نظر گرفته شده است. باوجوداین همواره شبهات و پرسش‌های فقهی و عملیاتی فراوانی

در این باره وجود داشته و اجرای این امر پسندیده با چالش‌های بسیاری مواجه بوده است.

۴. چالش‌های قرض الحسنه

به رغم محاسنی که قرض الحسنه دارد، در عین حال با چالش‌هایی به شرح ذیل مواجه می‌باشد:

۴-۱. چالش‌های عملیاتی و اجرایی

بررسی‌ها نشان می‌دهد اجرایی نمودن قرض الحسنه همواره با مشکلات و شبهه‌هایی همراه بوده است؛ برای نمونه در خصوص بانک‌های قرض الحسنه پیش‌بینی شده بود که سرمایه تمامی اشخاصی که قصد پس انداز با ماهیت قرض الحسنه دارند، به شکل مزبور - با هر عنوان حقوقی که شکل بگیرد - هدایت شود و شعب بانک‌ها از پذیرش این گونه سپرده‌ها منع شوند. در عین حال این امر به هیچ وجه محقق نشد و فعالیت سپرده‌گیری از طریق قرض الحسنه همچنان برای تمامی بانک‌ها رواج یافت؛ در نتیجه این ایراد به تأسیس بانک‌های قرض الحسنه همچنان باقی ماند که در زمانی که بانک‌ها همه به سپرده‌گیری قرض الحسنه مشغول‌اند، تأسیس یک بانک قرض الحسنه دیگر ضرورتی ندارد. همچنین فاصله گرفتن از کارایی حداکثری، عدم تأمین اهداف سپرده‌گذاران، تخصیص همراه با رانت و عدم تعیین درست اولویت‌های تخصیص، از جمله مشکلاتی است که رغبت مردم به قرض الحسنه را کاهش داده و روحیه منفعت‌طلبی را جایگزین روحیه فداکاری کرده است (رستمی و رستمی، ۱۳۹۹، ص ۱۰۷).

همچنین چالش «نبود قصد و نیت در عقود، طبق قاعده العقود تابعة للقصد» به خصوص در مورد مفهوم قرض الحسنه نیز اساسی‌ترین چالش معرفی شده است که حتی پس از گذشت نزدیک به چهار دهه از تصویب قانون عملیات بانکداری بدون ربا، وجود دارد (رجیمی، ۱۴۰۲، ص ۲۴).

این وضعیت باعث شده است بسیاری از صاحب‌نظران بر لزوم بازنگری در رویه اعطای وام‌های قرض الحسنه تأکید کنند؛ برای نمونه گفته شده است نحوه اعطای تسهیلات بانکی باید تغییر کند و از وثیقه محوری فاصله بگیرد؛ زیرا وقتی بانک با یک سری قوانین یک طرفه و الزام‌آور مجبور به اعطای تسهیلات، نه بر اساس منافع، بلکه بر اساس وثیقه می‌شود، سیستم بانکی رفته رفته به وثیقه محوری روی آورده و منافع بانک در پروژه‌هایی مصرف می‌شود که فقط روی کاغذ بازده داشته و در عمل زیان‌آورند و موجب قفل شدن منابع می‌شوند؛ در نتیجه بانک نه تنها اصل سپرده سرمایه‌گذاری شده خود را نمی‌تواند وصول کند، بلکه طبق همان قوانین یک‌سویه، ملزم به

پرداخت سود به سپرده‌گذاران خود است (جلیلی فرد و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۸۲). شایان ذکر است که تمرکز بر وثیقه‌محوری در نظام اعطای تسهیلات موجب می‌شود منابع مالی، ازجمله وام‌های قرض‌الحسنه، عمدتاً در اختیار افرادی قرار گیرد که دارای دارایی‌های ملکی و وضعیت مالی مطلوب‌تری هستند؛ امری که با فلسفه و روح حاکم بر قرض‌الحسنه که بر حمایت از اقشار کم‌برخوردار استوار است، ناسازگار به نظر می‌رسد.

باین حال قانونگذار در ماده پانزده قانون عملیات بانکی بدون ربا شرایطی را فراهم کرده است که اعطای قرض‌الحسنه بدون نیاز به وثیقه نیز ممکن باشد. باتوجه به ماده پانزده قانون عملیات بانکی بدون ربا، قراردادهای قرض‌الحسنه بنا بر توافق دو طرف، در حکم اسناد لازم‌الاجرا و تابع آیین‌نامه اجرایی اسناد رسمی‌اند و به دریافت وثایق و تضمین‌های دیگر نیازی نیست. حال آنکه بانک‌ها می‌توانند به منظور حصول اطمینان بیشتر از وصول مطالبات خود در برابر قرض‌الحسنه اعطایی، تضمین‌های قابل قبول خود را اخذ کنند و در عمل تقریباً تمامی بانک‌ها در برابر وام‌های قرض‌الحسنه برای رفع نیازهای ضروری، دو ضامن معتبر مطالبه می‌کنند (توحیدی‌نیا و فولادگر، ۱۳۹۶، ص ۱۶۰).

علاوه بر این بررسی‌های تجربی نشان می‌دهد برخی رویه‌های عملی بانک‌ها ازجمله مطالبه ضامن یا تغییر نوع وثیقه، همچنان می‌توانند بر بازده و ریسک وام‌های قرض‌الحسنه تأثیرگذار باشد. چنان‌که ضمن بررسی و مدل‌سازی علل درونی معوق‌شدن وام‌های قرض‌الحسنه، به این نتیجه رسیده‌اند که افزایش مدت‌زمان بازپرداخت، افزایش بدهی جاری و همچنین تغییر وثیقه از چک به سایر تضامین باعث افزایش احتمال نکول این وام‌ها می‌شود (میرزایی و کریمی اصل، ۱۳۹۶، ص ۹۵).

۴-۲. رابطه با تورم و قدرت خرید

صاحب‌نظران درخصوص معیار ادای حق در قرض و دین در شرایط افزایش قدرت خرید پول پس از سررسید، این‌گونه اظهارنظر می‌کنند:

۱. قدرت خرید پول در دین، معیار ادای حق در فرض افزایش و کاهش ارزش پول است.
۲. در صورتی‌که مدیون در سررسید نتواند دین خود را بپردازد و از زمان سررسید تا زمان پرداخت هم قدرت خرید پول افزایش یافته باشد، در صورت افزایش خفیف ارزش پول، پرداخت مبلغ اسمی کمتر جایز نخواهد بود.

۳. اگر افزایش قدرت خرید پول شدید باشد و مدیون قدرت پرداخت دین در سررسید تعهد را نداشته باشد و عرف هم پرداخت مبلغی کمتر از مبلغ اسمی را ادای کامل دین محسوب کند، مدیون می‌تواند مبلغی کمتر از مبلغ اسمی دریافت‌شده را بپردازد.

۴. اگر افزایش قدرت خرید پول شدید باشد و مدیون به‌رغم قدرت پرداخت دین، آن را در سررسید تعهد پرداخت نکند، با پرداخت مبلغی کمتر از مبلغ اسمی، دین خود را ادا می‌کند، اما به‌دلیل غصب پول، برای جبران خسارت، حداقل لازم است تا مبلغ اسمی دریافت‌شده را به دائن پرداخت کند (دانش میرکهن و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۹۰).

بااین‌حال از مواردی که درخصوص سپرده‌ها و وام‌های قرض‌الحسنه مورد اتفاق‌نظر پژوهشگران و صاحب‌نظران نیست، بحث رابطه آنها با تورم در کشور است. کشورهای درحال‌توسعه ازجمله ایران، با درجه بالایی از نااطمینانی متغیرهای کلان اقتصادی مانند تورم روبه‌رو هستند و این امر تصمیمات مقامات بانکی را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد.

برخی پژوهش‌ها نشان داده‌اند که با افزایش تورم، میزان پرداخت وام‌های قرض‌الحسنه نیز افزایش یافته است. ادعا شده است که در شرایط تورمی، تمایل به سپرده‌گذاری قرض‌الحسنه کاهش یافته و افراد برای پوشش مخارج افزایش‌یافته خود، حتی اقدام به برداشت سپرده‌های خود کرده یا آنها را تبدیل به سپرده‌های مدت‌دار سودده می‌کنند (حیدری و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۵۱). این درحالی است که نتایج مطالعه انجام‌شده با هدف بررسی تأثیر سپرده‌های قرض‌الحسنه بر حجم نقدینگی و تورم در ایران، با استفاده از داده‌های سالانه اقتصاد ایران طی دوره ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۰، حاکی از آن بوده که سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز در مجموع کل سپرده‌ها از ۴/۱۸ درصد در سال ۱۳۷۰ به ۹/۳۳ درصد در سال ۱۳۹۹ افزایش یافته است. نتایج همچنین نشان می‌دهد سپرده‌های قرض‌الحسنه چه در کوتاه‌مدت و چه در بلندمدت تأثیر منفی (معکوس) و معناداری بر حجم نقدینگی و تورم در کشور داشته‌اند. به‌عبارت‌دیگر افزایش سپرده‌های قرض‌الحسنه موجب کاهش تورم و میزان نقدینگی شده‌اند (فرهنگ و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۳۷۷).

برخی براین‌باورند که بانکداری متعارف باعث افزایش نرخ بهره و بیکاری شده و تورم را نیز افزایش می‌دهد. درحالی‌که قرض‌الحسنه با ایجاد عدالت اجتماعی، معیار فضیلت را جایگزین رذالت کرده و ازطریق فقرزدایی و کاستن شکاف طبقاتی، موجبات ریشه‌کنی ربا در جامعه را فراهم می‌آورد (دلالی اصفهانی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۷۳-۷۴). برخی نیز معتقدند وام‌های قرض‌الحسنه

نه تنها باعث کاهش بیکاری نمی شوند، بلکه با تزریق پول به جامعه و افزایش نقدینگی، باعث افزایش تورم و در نتیجه باعث افزایش رکود تورمی در کشور نیز خواهند شد (قائمی اصل و نظرآقایی، ۱۳۹۷، ص ۴۰۱). در این خصوص باید گفت قرض الحسنه می تواند موجب انتقال ثروت از طبقات پردرآمد به طبقات کم درآمد شود، الگوی تولید را تغییر دهد و اشتغالزایی را افزایش بخشد. نتیجه اینکه قرض الحسنه ابزاری مفید است که در راستای تحقق فقرزدایی عمل می کند. پس می توان آن را سازگار با اهداف توزیعی جامعه اسلامی دانست (ایزدخواستی، ۱۳۹۷، ص ۴۸).

۴-۳. کارمزد

کارمزد وام های قرض الحسنه از دیگر موارد مورد بحث است. در این خصوص ادعا شده که فقه های معاصر شیعه در خصوص اخذ کارمزد بانکی در قرض الحسنه دیدگاه های متفاوتی دارند: نخست، دریافت کارمزد از جواز شرعی برخوردار است. دوم، دریافت کارمزد در صورتی که با رضایت طرفین همراه باشد، مشروع است. سوم، دریافت کارمزد، مصداق زیاده در قرض و حرام است.

گروهی نیز اشتراط کارمزد واقعی را مصداق ربا ندانسته ولی تأکید دارند که کارمزد نباید بیش از هزینه عملیات قرض الحسنه باشد (موسویان و کشاورزبان، ۱۳۹۸، ص ۹۵). به عبارت دیگر، به عقیده آنها کارمزد و درصدی بودن آن فاقد اشکال است؛ مهم آن است که سرجمع کارمزد دریافتی از هزینه های انجام شده توسط بانک بیشتر نباشد.

باید گفت آنچه اخذ کارمزد در نظام قرض الحسنه را چالشی نموده، این مسئله است که در وام های قرض الحسنه، فرض بر این است که به درخواست کننده وام، قرضی بدون سود اعطا شود و بنابراین درخواست کارمزد در ازای آن، محل تردید است. این تردید از آنجا ناشی می شود که اساساً نباید نرخ کارمزد درخواستی مساوی یا فراتر از سودی باشد که برای عملیات بانکی تعریف شده است؛ در غیر این صورت هیچ تفاوتی با قرض ربوی ندارد. کارمزد باید فقط شامل هزینه های جاری مانند خدمات کارکنان مؤسسه اعتباری، هزینه های کاغذ و دیگر کالاهای مصرفی باشد تا از این طریق مؤسسه اعتباری بتواند هزینه های جاری برای اداره مؤسسه را پوشش دهد. این هزینه ها قاعدتاً متغیرند، در حالی که نرخ کارمزد در نظام بانکی ایران ثابت فرض شده است.

معاونت پژوهش های اقتصادی با اشاره به ماده هفده آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا در خصوص کارمزد قرض الحسنه بیان می دارد که شورای پول و اعتبار در مصوبه مورخ

۱۳۶۸/۲/۹ مقدار کارمزد تسهیلات قرض الحسنه را حداقل ۲/۵ و حداکثر ۴ درصد اعلام کرده است. پرسشی که پیش می‌آید این است که علت تعیین کف برای نرخ کارمزد از سوی شورای پول و اعتبار چیست؟ در صورتی که بانکی با افزایش بهره‌وری یا با استخدام افراد خیر، اقدام به پرداخت وام‌های قرض الحسنه کند و هزینه‌های آن کمتر از ۲/۵ درصد شد، آیا باز هم باید حتماً ۲/۵ درصد کارمزد اخذ کند؟

ایرادی که بر اخذ کارمزد ۴ درصدی از سال ۱۳۶۸ تاکنون قائل شده‌اند، این است که اگر واقعاً نرخ کارمزد به واسطه هزینه واقعی است که بابت خدمات بانک و مؤسسه اعتباری پرداخت می‌شود، چگونه است که این نرخ همواره ثابت بوده و باتوجه به وخامت شرایط اقتصادی (تورم، تحریم، رکود و...) در چند سال اخیر و ثبات تقریبی وام‌های اعطایی، همواره بر ۴ درصد تأکید شده است؟ آیا این خود نشان از صوری بودن نرخ کارمزد، فارغ از هزینه واقعی آن ندارد (جعفری، ۱۴۰۰، ص ۵۰۸-۵۰۶).

۴-۴. جوایز و انگیزه‌های سپرده‌گذاری

از دیگر مسائل چالش برانگیز در خصوص قرض الحسنه، بحث تبلیغات و جوایز اعطایی به مشارکت‌کنندگان است. گفته شده است که برای جذب سپرده‌ها و نقدینگی در اقتصاد نیاز به انگیزه و ابزار برای سپرده‌گذار است. در نظام بانکداری ربوی، بهره، ایزاری برای کنترل و جذب سپرده‌گذار است. همچنین به هنگام نیاز به سرمایه‌گذاری در اقتصاد با کاهش نرخ بهره تسهیلات، انگیزه و تقاضا برای وام و سرمایه‌گذاری افزایش می‌یابد، ولی در نظام بانکداری بدون ربا فقدان اهرم کافی برای جذب سپرده‌ها به چشم می‌خورد. همچنین در بانکداری بدون ربا، بانک دو نوع وجوه مالی دریافت می‌کند که یکی قرض الحسنه و دیگری سپرده سرمایه‌گذاری است. در مورد تمایل پس‌انداز قرض الحسنه، مهم‌ترین انگیزه باید انگیزه معنوی باشد. وجود و قوت این انگیزه در جامعه به روحیه معنوی و نوع دوستی مردم باز می‌گردد. اگر این روحیه در مردم قوی باشد، رقم پس‌انداز افزایش و اگر ضعیف باشد، این رقم کاهش می‌یابد. اهرم دیگر جذب پس‌انداز، جوایز بانکی است که این اهرم در بانکداری ربوی نیز وجود دارد (نوری و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۴۷۳).

در این خصوص و در مورد ساختار انگیزشی قرض الحسنه گفته شده است که انگیزه قرض‌دهنده از این رفتار یکی از این موارد می‌باشد: پاداش اخروی، کسب اخلاق پسندیده، نوع دوستی،

پس انداز و جایزه. انگیزه اول صرفاً اخروی است. انگیزه‌های دوم و سوم، معنوی و انگیزه‌های چهارم و پنجم مادی مشروع محسوب می‌شوند (هادوی‌نیا، ۱۳۹۸، ص ۷۵). همچنین بیان شده است که اگر قرض الحسنه نهادینه شده باشد، دریافت وام‌های قرض الحسنه برای افراد نیازمند امری ممکن باشد، محدودیت‌ها و بوروکراسی برای دریافت این گونه وام‌ها به‌ویژه برای نیازمندان کاهش یابد و عملکرد بخش بانکی در به‌کارگیری سپرده‌های قرض الحسنه برای پرداخت وام‌های قرض الحسنه شفاف باشد؛ انگیزه افراد برای سپرده‌گذاری در سپرده‌های قرض الحسنه افزایش خواهد یافت (جعفری و شاه‌آبادی، ۱۳۹۷، ص ۹۸).

جوایزی نیز که بانک‌ها برای جذب افراد بیشتر برای سپرده‌گذاری قرض الحسنه در نظر گرفته‌اند، سبب شده است برخی با هدف شرکت در قرعه‌کشی و به‌دست آوردن جایزه، اقدام به افتتاح حساب کرده یا مرتباً سپرده‌های خود را بین بانک‌ها برای شرکت در قرعه‌کشی‌ها جابه‌جا کنند؛ امری که موجب استحاله فرهنگ قرآنی قرض الحسنه شده است و به‌نوعی، تداعی‌کننده یکی از انواع بخت‌آزمایی سابق است که در آن قصد افراد از خرید بلیط‌های بخت‌آزمایی صرفاً برنده‌شدن در قرعه‌کشی بوده، نه کمک و اعانه به نیازمندان (حائری و اسلامی، ۱۳۹۶، ص ۱۱۳). بخت‌آزمایی از مصادیق احتمالی قمار است و شباهت کلی آن به اعمال قمار، امکان سود یا ضرر به‌طور همزمان یا به‌عبارت دیگر، وجود بخت و احتمال به‌عنوان مبنای کسب است. در هر حال با وجود ماهیت مشابه این جوایز با بخت‌آزمایی سابق، نمی‌توان حکم به حرمت آن داد (نظری علوم و اسفندیارپور، ۱۳۹۶، ص ۱۴۸).

۵. نقش دولت و نهادهای حاکمیتی

می‌توان گفت مهم‌ترین نقضی که در اجتماع انسانی به چشم می‌خورد، احتمال دورشدن از عدالت اجتماعی است؛ به‌همین دلیل است که «انسان‌ها خود را نیازمند به نهادی می‌بینند که عهده‌دار حفظ جامعه در مسیر عدالت اجتماعی باشد، ولی دخالت این نهاد (دولت) در فرایندهای قرض الحسنه می‌تواند موجب کاهش انگیزه‌های فردی شرکت‌کنندگان در این امر پسندیده شود» (هادوی‌نیا، ۱۳۹۸، صص ۷ و ۲۲). حکومت اسلامی می‌تواند علاوه بر گنجاندن دروس مرتبط با انفاق در آموزش و پرورش، یا تشکیل کلاس‌های آموزشی، یا نشست‌های هدف‌مند با موضوع انفاق در سطح عمومی، جامعه را به‌سمت حمایت از نیازمندان هدایت نماید. همچنین حکومت می‌تواند

با نظارت و پیگیری اجرای آیین نامه‌ها و بخش نامه‌های مربوطه و نظارت بر ورودی‌های فرهنگی جامعه و سوق دادن جامعه به سمت ساده‌زیستی و جلوگیری از ایجاد روحیه مصرف‌گرایی نقش نظارتی خود را ایفا نماید. با توجه به اینکه نقش حمایتی در دو جنبه حمایت مادی و معنوی می‌تواند صورت گیرد، حمایت از رسانه‌ها و برنامه‌سازان فرهنگی در جهت به تصویر کشیدن ابعاد زندگی شخصیت‌های بزرگ اسلامی و حمایت از متولیان این امور نیز در این دو بعد و جنبه مادی و معنوی امری لازم است. به طوری که علاوه بر حمایت مالی و تخصیص بودجه به انجام امور مرتبط با آن، حکومت می‌تواند با برنامه‌هایی مانند بزرگداشت و نکوداشت فعالان فرهنگی در زمینه انفاق و وقف از آنها حمایت معنوی نماید. طبیعتاً ترویج قرض الحسنه هم می‌تواند در این راستا نقشی برجسته داشته باشد (شیرینی، ۱۳۹۸، ص ۱۵۵). در این راستا نقش دولت اسلامی در افزایش توانایی شهروندان برای تسویه وام‌های قرض الحسنه شامل چند حوزه کلیدی است: نخست، کنترل تورم و تضمین ثبات اقتصادی؛ دوم، ارتقای کارایی نظام حقوقی و قضایی؛ سوم، تقویت تربیت معنوی و انگیزه‌های اخلاقی مردم؛ چهارم، شناسایی و تأمین نیازهای اساسی جامعه، از جمله ازدواج و ایجاد فرصت‌های شغلی و سرانجام، تشویق شهروندان به تخصیص منابع مالی خود برای پاسخ‌گویی به این نیازها (مقدم و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۳۳).

۶. راهکارها و مدل‌های پیشنهادی برای بهبود قرض الحسنه

پس از بررسی موارد مورد بحث در زمینه قرض الحسنه، در ادامه به بررسی بیشتر راهکارها، پیشنهادها و مدل‌های ارائه شده در این خصوص پرداخته شده است.

۶-۱. شفاف‌سازی سیستم بانکی

یک سیستم بانکی با داشتن حمایت مدیران ارشد، منابع انسانی و هم‌راستایی با مسائل قانونی می‌تواند همه فرایندهای بانکی یک مؤسسه را شامل شده، به شفافیت بیشتر بینجامد. به علاوه، با رفع همه نیازهای مشتری و تعامل با سیستم‌های مختلف بانکداری (به ویژه اگر مبتنی بر معماری سرویس‌گرا تولید شده باشد)، می‌تواند از ثبت اطلاعات غیرسیستمی جلوگیری کند و با فراگرفتن همه فرایندها و مبادلات درون بانکی به شفافیت بیشتری بینجامد. یک سیستم بانکی با داشتن ویژگی سهولت در استفاده، باعث افزایش حمایت کاربران سیستم و افزایش ثبت اطلاعات فرایندی مؤسسه‌ها در آن و در نتیجه افزایش شفافیت آن می‌شود (لیلابی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۷۴).

۶-۲. صندوق‌ها و اتحادیه‌های قرض‌الحسنه

گسترش صندوق‌های قرض‌الحسنه با پشتوانه دولتی و متشکل از مردم که ارکان اصلی جامعه را تشکیل می‌دهند، باعث می‌شود تا افراد بتوانند با پرداخت پول خود به این صندوق‌ها، علاوه بر ترویج امر پسندیده قرض‌الحسنه، موجبات توسعه اقتصادی جامعه را نیز فراهم آورند. در این راستا تشکیل صندوق تعاون قرض‌الحسنه بین افراد با سطح درآمد یکسان می‌تواند با تثبیت درآمد، از تشدید فاصله طبقاتی جلوگیری به عمل آورد (آقاپور، ۱۴۰۰، ص ۷۶).

هوشمندسازی اعطای وام‌های قرض‌الحسنه در قالب تشکیل اتحادیه قرض‌الحسنه از دیگر فرایندهای پیشنهادی در این باره است (قائمی اصل و خلجی پیربلوطی، ۱۳۹۹، ص ۳۱).

۶-۳. سپرده‌های امتیازی

فعالیت‌های قرض‌الحسنه را به دو نسل تقسیم کرده‌اند: نسل اول یا همان قرض‌الحسنه سنتی و نسل دوم که از آن به «سپرده‌های امتیازی» یاد می‌کنند. بدین معنا که از سپرده‌های خود متقاضیان قرض‌الحسنه برای پرداخت وام به آنها استفاده می‌شود. محدودیت این روش آن است که نیازمند الگویی اجرایی سازگار با مبانی فقه امامیه و قانون عملیات بانکی بدون رباست؛ چراکه سپرده‌های امتیازی مورد انتقاد تعدادی از صاحب نظران و فقها قرار دارد. آنها معتقدند در این سپرده‌ها ربای حکمی وجود دارد. البته حامیان این نوع از سپرده‌ها پاسخ می‌دهند که تعهد قطعی مبنی بر اینکه به سپرده‌گذاران وام داده خواهد شد، وجود ندارد (موسویان و میثمی، ۱۳۹۷، ص ۹۲).

با این حال در مقاله‌ای به بررسی چالش‌های این گونه از سپرده‌ها پرداخته شده است. نتیجه اینکه نوع عملکرد نظام بانکی در سپرده امتیازی دارای مشکلاتی از قبیل وجود شبهه ربا در مدل قرضی، عدم رعایت انصاف در تخصیص منابع قرض‌الحسنه، عدم مقبولیت مدل وکالتی نزد بانک‌ها، تضعیف قرض‌الحسنه نوع اول، فهم غلط مشتریان و افزایش احتمال وقوع بازی پانزی است. در نهایت پیشنهاد شده که بهتر است نظام بانکی از روش سپرده امتیازی برای جذب و تخصیص منابع قرض‌الحسنه استفاده نکند (حسن‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۲۸).

۶-۴. تأمین مالی خرد

گروه‌های کم‌درآمد جامعه در وضعیتی قرار دارند که توانایی کمتری در استفاده از فرصت‌های مالی در اختیار دارند. از این رو هرچه فرصت استفاده از امکانات مالی برای گروه‌های فقیر و کم‌درآمد، بیشتر

محقق باشد، تحقق عدالت اجتماعی عملی تر خواهد شد (عباسی فرید، ۱۳۹۸، ص ۴۷).

یکی از راهکارهای ارائه شده درخصوص از بین بردن فقر و بی عدالتی های اجتماعی، به کارگیری روش «تأمین مالی خرد» است؛ روشی که در آن به افرادی که به دلایل مختلف نمی توانند از تسهیلات بانکی استفاده کنند، ارائه خدمات مالی صورت می گیرد (محقق نیا و باوفاگلیان، ۱۳۹۵، ص ۲۰۰). تأمین مالی خرد را یکی از روش های تقویت دسترسی گروه های پایین درآمدی به خدمات پولی، بانکی و اعتباری به منظور ریشه کنی فقر در جوامع تعریف می کنند. درواقع، تأمین مالی خرد از لحاظ میزان و اندازه، مبالغ کم و متوسط را شامل می شود و از مهم ترین اهداف آن، می توان به مواردی چون ایجاد فعالیت های درآمدزا، خوداشتغالی و توانمندسازی افراد در کارآفرینی و کسب درآمد اشاره کرد. از حیث شرایط و نحوه پرداخت و تخصیص اعتبار و ضمانت نیز وام های اعطایی در قالب تأمین مالی خرد معمولاً طی فرایندهای ساده، سریع و انعطاف پذیر و با اخذ حداقل ضمانت ها به متقاضیان پرداخت می شوند. به عبارت دیگر، تأمین مالی خرد، کوچک (مبالغ خرد)، کوتاه و بدون وثیقه است؛ بنابراین تفاوت ماهوی تأمین مالی خرد با سایر روش های تأمین مالی در جامعه هدف (اشار ضعیف و متوسط)، میزان وام ها (کوچک و خرد) و سهولت دریافت منابع خلاصه می شود. باتوجه به ویژگی ها و اهداف یادشده، الگوهای مختلفی برای اجرای نظام تأمین مالی خرد ارائه شده اند که یکی از نمونه های برجسته آن، الگوی مبتنی بر عقد قرض الحسنه است. در الگوی پیشنهادی تأمین مالی خرد مبتنی بر عقد قرض الحسنه، تجهیز منابع با استفاده از عقد وکالت خاص (وکالت برای انجام عملیات قرض الحسنه و مرابحه) با انتقال سود سپرده حاصل از تسهیلات مرابحه ای به «صندوق آینده» و تخصیص منابع با استفاده از عقود وکالت، قرض الحسنه و مرابحه در دو قالب تسهیلات امتیازی و غیر امتیازی انجام می گیرد (قلیچ و طاهری، ۱۴۰۰، ص ۵۴۳-۵۶۶).

بااین حال و باوجود مزایا و کارکردهای یادشده، اجرای الگوهای تأمین مالی خرد در عمل با چالش ها و محدودیت هایی نیز همراه است که می تواند اثربخشی آن را در کاهش فقر و توانمندسازی اقشار کم درآمد تحت تأثیر قرار دهد؛ برای مثال گفته شده است که این روش تأمین مالی برای حدود سه میلیارد نفر فقیر در جهان امکان پذیر نیست و راه دیگری باید پیدا شود. هم چنین مسئله ای که وجود دارد این است که تأمین مالی خرد باتوجه به توان فقرا برای اداره کسب و کار خود و همچنین داشتن ایده های مناسب، قابل توسعه نیست و ممکن است در آینده این صنعت دچار مشکلات فراوانی گردد (فروغ نژاد و خوشنود، ۱۳۹۶، ص ۳۸).

۶-۵. استفاده از وام‌های قرض‌الحسنه برای تولید و مصرف

قرض‌الحسنه را می‌توان به مصرفی و تولیدی تقسیم کرد؛ بنابراین اگر این وجوه صرف خرید کالاهای مصرفی ضروری شود، تقاضا برای کالاهای ضروری افزایش می‌یابد و اگر عرضه این کالاهای با کسش باشد، مازاد تقاضا موجب افزایش قیمت و بلافاصله، باعث افزایش تقاضا برای کار و در نتیجه افزایش اشتغال، افزایش تولید و بازگشت قیمت به میزان اولیه می‌شود، ولی اگر عرضه این نوع کالاهای بی‌کسش باشد، تنها اثر قرض‌الحسنه، افزایش قیمت کالاهای مزبور و تورم خواهد بود. البته حکومت اسلامی موظف است همراه با گسترش نهاد قرض‌الحسنه، زمینه‌ای فراهم آورد تا همگام با افزایش تقاضا برای کالاهای مزبور، تولید آنها نیز افزایش یابد.

در قرض‌های تولیدی، از آنجاکه وجوه وام گرفته شده بدون واسطه به تأسیس یا گسترش نهادهای تولیدی اختصاص می‌یابد، می‌توان انتظار داشت که اشتغال افزایش یابد. در این باره دولت باید شرایطی فراهم کند تا این وجوه منجر به جایگزینی سرمایه به جای نیروی کار در مؤسسه‌های تولیدی نشود. باتوجه به اینکه قرض‌الحسنه‌های تولیدی عمدتاً به مراکز تولیدی کوچک و نیازهای اساسی آنها اختصاص می‌یابند، انتظار افزایش اشتغال به واسطه آنها غیرمنطقی نیست. در مورد قرض‌الحسنه و تولید و تأمین نیازهای اساسی نیز می‌توان گفت: باتوجه به اینکه فرد مسلمان موقعی متقاضی وام می‌شود که نیاز ضروری به آن داشته باشد، قرض‌الحسنه موجب می‌شود تقاضا برای کالاهای اساسی افزایش یابد و با افزایش تقاضا و سودآورتر شدن تولید این نوع کالاهای، انتظار می‌رود الگوی تولید کشور به سمت کالاهای اساسی جریان یابد و تأمین نیازهای اساسی برای اقشار نیازمند جامعه آسان‌تر شود که همین امر زمینه را برای توسعه پایدار متناسب با جوامع توسعه‌نیافته به‌ویژه جوامع اسلامی فراهم می‌کند (کوثری، ۱۳۹۵، ص ۶).

همچنین توصیه می‌شود بانک‌ها طبق قوانین بانکی موجود در خصوص بحث رعایت منابع و مصارف بانکی، منابع قرض‌الحسنه را تماماً صرف مصارف آن کنند؛ بدین شکل که در زمان رکود ناشی از طرف عرضه یا رونق ناشی از طرف تقاضا جهت افزایش تولید و تعدیل نوسانات به‌وجود آمده، منابع قرض‌الحسنه در قالب تسهیلات ارزان‌قیمت بانکی در اختیار بنگاه‌های اقتصادی قرار بگیرد (صادق‌پور و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۱۲).

۶-۶. نوآوری در اعطای وام‌ها

به کارگیری روش‌های نوین قرض‌دهی، همچون نظام‌های قرض‌دهی شخص‌به‌شخص، می‌تواند در رفع بسیاری از چالش‌های یادشده نقش مؤثری ایفا کند. در این روش، یک فرد بدون دخالت یا واسطه‌گری مؤسسات مالی و از طریق بسترهای آنلاین به فرد دیگری وام اعطا می‌کند (حسن‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۲۴۸). به‌منظور بهره‌گیری از چنین الگوهای نوآورانه در نظام مالی اسلامی، لازم است ابتدا جایگاه عقد قرض در چهارچوب بانکداری بدون ربا مورد بازنگری و بازتعریف قرار گیرد.

عقد قرض در بانکداری اسلامی، بر خلاف بانکداری متعارف، به حاشیه رانده شده و سایر عقود جایگزین آن شده‌اند. هرچند به کارگیری عقد قرض در معاملات اسلامی با محدودیت‌های جدی روبه‌رو می‌باشد، اما این عقد، به‌ویژه در حوزه بانکداری، دارای مزایای حقوقی و اقتصادی چشم‌گیری نسبت به سایر عقود است که نمی‌توان نقش آن را در بهبود نظام بانکداری بدون ربا نادیده گرفت (ناجی، ۱۳۹۸، ص ۴۶۵). در همین راستا بانک‌های قرض‌الحسنه به‌عنوان مهم‌ترین نهادهای فعال در عرصه عقد قرض، نقشی کلیدی در توسعه و نوسازی ابزارهای تأمین مالی خرد ایفا می‌کنند.

مشتری از عناصر کلیدی در توسعه صنعت بانکداری است. مشتری عامل انگیزشی پویایی و تحرک نظام بانکداری بوده و مشتریان به‌عنوان محور نظام بانکداری و قوه محرکه مؤسسات فعال در این صنعت، دارای اهمیت زیادی هستند. پژوهشگران بسیاری بر اهمیت مشتریان تأکید داشته و بانک‌ها نیز به خوبی دریافته‌اند که تا حد زیادی به مشتریان خود وابسته‌اند. رضایت مشتری عامل مهمی در کمک به بانک‌ها برای حفظ مزیت رقابتی خود است (شفیعی و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۱۸۸). اگر بانک مشتری‌ای را از دست بدهد، شانس خیلی کمی (کمتر از ۲ درصد) برای برگرداندن او وجود دارد (عسگری و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۷۷)؛ بنابراین لازم است در سازمان، سیستمی برای جذب و حفظ مشتریان طراحی و پیاده‌سازی شود، سیستمی که بتواند روابط سازمان و مشتریان آن را به‌خوبی مدیریت کند. نتیجه به کارگیری این سیستم، بهبود در رضایت مشتری، افزایش نرخ سودآوری و در نهایت ایجاد مزیت رقابتی است (اخوان و خواجه‌علی، ۱۴۰۰، ص ۳۳). بانک‌های قرض‌الحسنه باید به مؤلفه‌های رقیب‌محوری و اثربخشی در بازار توجه کرده، به ایجاد و ارائه خدمات جدید سریع‌تر از رقبای پیردازند و در وفادارسازی و ایجاد ذهنیت مثبت در مشتریان

سرمایه‌گذاری کنند تا در نهایت بتوانند در بازار نفوذ کرده و مشتریان خود را افزایش دهند (محمد اسماعیل و حمیدی، ۱۴۰۰، ص ۱۲۷).

در همین راستا در خصوص رفع چالش کارمزد وام‌های قرض‌الحسنه نیز اقدامات نوآورانه‌ای صورت گرفته و پیشنهادهای ارائه شده است؛ برای مثال در خصوص کارمزد وام‌های قرض‌الحسنه الگویی پیشنهاد شده که در آن بانک‌ها می‌توانند انجام هزینه‌ها را به صورت مستقیم به خود مشتری بپردازند (خطیبی، ۱۴۰۰، ص ۵۱). همچنین از آذرماه ۱۴۰۲، بانک قرض‌الحسنه رسالت به عنوان نخستین بانک دیجیتال ایران، اعطای وام‌های قرض‌الحسنه بدون کارمزد را راه‌اندازی و اجرایی نموده است. در این بانک، متقاضیان دریافت وام حق انتخاب روش دریافت وام خود را دارند: روش اول، وام قرض‌الحسنه بدون کارمزد و روش دوم، وام قرض‌الحسنه با کارمزد. در روش اول، وام قرض‌الحسنه بدون کارمزد (زیاده بر قرض) پرداخت می‌شود و هزینه‌های خدمات مستقیماً توسط متقاضی به ارائه‌دهندگان خدمات پرداخت می‌شود، در حالی که در روش دوم، متقاضی کارمزد وام را به بانک پرداخت می‌کند.

با این حال تحقق نوآوری در بانک‌های قرض‌الحسنه نیازمند تحولی فرهنگی و ساختاری در نظام بانکی کشور است؛ تحولی که در درجه نخست باید در شیوه‌های بازاریابی و ارتباط با مشتری نمود پیدا کند.

نظام بانکی کشور نیازمند تحول در حوزه بازاریابی است، اما تحولی که مبتنی بر گردش رقابتی، انگیزش لازم، دانش روز و رویکرد و رفتار حرفه‌ای باشد. متأسفانه نظام بانکی با تبلیغات نادرست خود در خصوص قرض‌الحسنه، از بار معنوی و اجتماعی این مفهوم می‌کاهد (باشی‌زاده و عشیر، ۱۳۹۴، ص ۱۳).

نتیجه

قرض‌الحسنه به عنوان یکی از اصیل‌ترین نهادهای مالی اسلامی، نقشی بنیادین در تحقق عدالت اجتماعی و فقرزدایی ایفا می‌کند. بررسی ادبیات موضوع نشان داد که اگرچه این مفهوم در سیاست‌های کلان اقتصادی کشور مورد تأکید قرار گرفته است، اما در عمل با چالش‌های متعددی در حوزه‌های نظری، نهادی و اجرایی مواجه است. از جمله مهم‌ترین چالش‌ها می‌توان به ضعف زیرساخت‌های فناورانه، نبود مشوق‌های کافی برای جذب منابع، محدودیت‌های قانونی و نظارتی و

برداشت‌های نادرست از مفهوم قرض الحسنه اشاره کرد.

درعین حال مرور مطالعات نشان داد که بهره‌گیری از فناوری‌های نوین و الگوهای نوآورانه می‌تواند زمینه‌ساز احیای کارکردهای واقعی قرض الحسنه در نظام بانکی کشور باشد. روش‌هایی همچون قرض‌دهی شخص به شخص، بانکداری دیجیتال و طراحی الگوهای مبتنی بر عقد قرض با سازوکارهای شفاف و رقابتی، می‌توانند ضمن افزایش کارایی، هزینه‌های عملیاتی را کاهش داده و اعتماد عمومی را به نظام مالی اسلامی بازگردانند. تجربه بانک قرض الحسنه رسالت در اجرای وام‌های بدون کارمزد، نمونه‌ای موفق از این رویکرد نوآورانه است که قابلیت توسعه در سطح ملی را دارد.

درمجموع توسعه و نوسازی نظام قرض الحسنه نیازمند نگاه جامع‌نگر و تحول فرهنگی و ساختاری در کل نظام بانکی است. تحقق این هدف، مستلزم بازتعریف جایگاه عقد قرض در سیاست‌های مالی، طراحی محصولات متنوع و متناسب با نیاز اقشار مختلف، به‌کارگیری ابزارهای بازاریابی مدرن و تقویت آموزش‌های دینی و اقتصادی در جامعه است. تنها در سایه چنین رویکردی است که می‌توان انتظار داشت قرض الحسنه به‌عنوان یکی از ابزارهای کلیدی تحقق بانکداری بدون ربا، جایگاه واقعی خود را در نظام مالی اسلامی باز یابد.

منابع

۱. آقاپور، وحید؛ «بررسی رابطه افزایش حساب‌های قرض‌الحسنه بر رشد اقتصادی در ایران»، اقتصاد و بانکداری اسلامی؛ ش ۳۹، تابستان ۱۴۰۱، ص ۷۸-۵۵.
۲. اخوان، مریم و احسان خواجه‌علی؛ «تجزیه و تحلیل چندسطحی تأثیر رسانه‌های اجتماعی بر مدیریت دانش مشتریان»، مدیریت راهبردی دانش سازمانی؛ ش ۲، تابستان ۱۴۰۰، ص ۶۵-۳۱.
۳. ایزدخواستی، حجت؛ «تأثیر تسهیلات قرض‌الحسنه بر توزیع درآمد در ایران»، جستارهای اقتصادی ایران؛ ش ۳۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، ص ۵۰-۲۹.
۴. باشی‌زاده، حسام‌الدین و امین عشیر؛ «بررسی و ارائه راهکارهای نوین در ترویج فرهنگ قرض‌الحسنه»، مجموعه مقالات سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری؛ استانبول: مؤسسه سرآمد همایش کارین، اسفند ۱۳۹۴؛ مندرج در: <https://civilica.com/doc/554606>.
۵. توحیدی‌نیا، ابوالقاسم و وحید فولادگر؛ «آسیب‌شناسی سپرده‌های قرض‌الحسنه در نظام بانکداری بدون ربای ایران»، اقتصاد اسلامی؛ ش ۷۰، تابستان ۱۳۹۷، ص ۱۵۵-۱۸۵.
۶. جعفری، امین؛ حقوق بانکی؛ ج ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۴۰۰.
۷. جعفری، مهدی و ابوالفضل شاه‌آبادی؛ «تأثیر امنیت اقتصادی بر سپرده‌های قرض‌الحسنه بانک‌های دولتی و خصوصی ایران»، جستارهای اقتصادی ایران؛ ش ۳۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۹۱-۱۱۰.
۸. جلالی‌نوبری، حسین؛ «نمود زیبایی تفقد مالی اجتماعی از نیازمندان (در قالب قرض‌الحسنه) در تعالیم قرآن و حدیث»، پیشرفت‌های نوین در روان‌شناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش؛ ش ۵۵، دی ۱۴۰۱، ص ۲۴-۴۰.
۹. جلیلی‌فرد، احسان و دیگران؛ «تأثیر ریسک اعتباری و نقدینگی تسهیلات قرض‌الحسنه بر ثبات سیستم بانکی ایران»، بررسی مسائل اقتصاد ایران؛ ش ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲، ص ۶۴-۸۵.
۱۰. حائری، محمود و ساجده اسلامی؛ «مبانی فقهی جوایز قرض‌الحسنه بانک‌ها»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی؛ ش ۱۶، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ص ۱۱۳-۱۳۴.
۱۱. حسن‌زاده، حسین و دیگران؛ «شناسایی و ارزیابی چالش‌های فقهی اقتصادی سپرده امتیازی در چهارچوب نظام بانکداری بدون ربای جمهوری اسلامی ایران»، معرفت اقتصاد اسلامی؛ ش ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۹، ص ۱۲۷-۱۴۱.

۱۲. حسن‌زاده، حسین و دیگران؛ «قرض‌دهی شخص به شخص، الگویی جهت مدیریت منابع قرض‌الحسنه»، اقتصاد اسلامی؛ ش ۷۷، بهار ۱۳۹۹، ص ۲۷۱-۲۳۹.
۱۳. حیدری، حسن و دیگران؛ «رابطه بین نااطمینانی تورم و میزان تسهیلات اعطایی قرض‌الحسنه بانک‌ها»، پژوهش‌های اقتصاد پولی مالی؛ ش ۱۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ص ۱۵۴-۱۳۶.
۱۴. خطیبی، مهدی؛ «بررسی تطبیقی کارمزد قرض‌الحسنه و ربای قرضی (اجزای هزینه - روش تسهیم)»، معرفت اقتصاد اسلامی؛ ش ۲، بهار و تابستان ۱۴۰۰، ص ۵۱-۶۸.
۱۵. دانش میرکهن، سیدرحمت‌الله و دیگران؛ «معیار ادای حق در قرض و دین در شرایط افزایش قدرت خرید پول بعد از سررسید تعهد»، پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی؛ ش ۵۶، تابستان ۱۳۹۸، ص ۹۲-۶۹.
۱۶. دلالی اصفهانی، رحیم و دیگران؛ «تحلیل تطبیقی تأثیرات اقتصادی سیستم بانکداری متعارف و نهاد قرض‌الحسنه»، راهبرد اقتصادی؛ ش ۲۶، پاییز ۱۳۹۷، ص ۵۱-۸۱.
۱۷. دلقندی، سیدابوالفضل و جمال دامغانیان؛ «حسابرسی داخلی در بانک‌ها؛ چ ۴، تهران: انتشارات سیمای دانش، ۱۳۹۷.
۱۸. رجایی، محمد؛ بررسی توانایی عقود اسلامی در تأمین اهداف و وظایف اساسی سیستم بانکی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۵.
۱۹. رحیمی، رضا؛ «ابعادشناسی چالش‌های نهادینه‌سازی نظام بانکداری اسلامی»، تحقیقات مالی اسلامی؛ ش ۱، پاییز ۱۴۰۲، صص ۲۲۰-۱۷۹.
۲۰. رستمی، محمدزمان و محمدهادی رستمی؛ «تبیین انحراف‌های سپرده‌های قرض‌الحسنه در نظام بانکی»، معرفت اقتصاد اسلامی؛ ش ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۹، ص ۱۲۶-۱۰۷.
۲۱. رضوی، مهدی و حسن گل‌مرادی آینه‌وند؛ بانکداری اسلامی بین‌الملل؛ چ ۲، تهران: سازمان سمت، ۱۳۹۶.
۲۲. شعبانی، احمد؛ بانکداری اسلامی: رویکردی اقتصادی و فقهی؛ تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۲.
۲۳. شفیعی، سلیمان و دیگران؛ «مدیریت دانش مشتری و تأثیر آن بر کیفیت خدمات و رضایت‌مندی مشتری - مطالعه مقطعی در بانک ملت، استان کرمانشاه»، مدیریت راهبردی دانش سازمانی؛ ش ۲، تابستان ۱۴۰۰، ص ۱۸۷-۲۱۹.
۲۴. شیرینی، راضیه؛ «نقش حکومت اسلامی در گسترش حمایت مالی نیازمندان از منظر آموزه‌های اسلامی»، مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی؛ ش ۱۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، ص ۱۵۷-۱۳۶.

۲۵. صادق‌پور، سولماز و دیگران؛ «بررسی اثر شوک‌های پولی و مالی در بخش واقعی اقتصاد ایران با لحاظ سپرده‌های قرض‌الحسنه بانکی در چهارچوب یک مدل DSGE»، نظریه‌های کاربردی اقتصاد؛ ش ۱، بهار ۱۴۰۰، ص ۸۹-۱۱۴.
۲۶. صفری، سعیده و مریم رأفتی؛ «بررسی تأثیر عوامل اقتصادی بر حجم سپرده‌های بانک‌های خصوصی منتخب در ایران»، اقتصاد مالی؛ ش ۴۷، تابستان ۱۳۹۸، ص ۲۱۶-۱۹۹.
۲۷. طیب حسینی، سید محمود و مطهره سادات طیب حسینی؛ «بازکاوی مفهوم "قرض حسن" در قرآن مجید»، قرآن‌شناخت؛ ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۹، ص ۳۸-۲۳.
۲۸. عباسی فرید، علیرضا؛ «تحلیل حقوقی وام قرض‌الحسنه در معیشت اقتصادی قشر فقیر جامعه»، مطالعات نوین بانکی؛ ش ۲، بهار ۱۳۹۸، ص ۶۳-۴۷.
۲۹. عسگری، محسن و دیگران؛ «پیش‌بینی احتمال روی گردانی مشتریان در صنعت بانکداری ایران (مورد مطالعه: یک بانک خصوصی ایرانی)»، پژوهش‌های مدیریت عمومی؛ ش ۴۱، پاییز ۱۳۹۷، ص ۸۲-۵۷.
۳۰. فروغ‌نژاد، حیدر و مهدی خوشنود؛ «اوراق قرض‌الحسنه و تأمین مالی کسب‌وکارهای اجتماعی»، تحقیقات مالی اسلامی؛ ش ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ص ۶۶-۳۵.
۳۱. فرهنگ، امیرعلی و دیگران؛ «تأثیر سپرده‌های قرض‌الحسنه بر حجم نقدینگی و تورم در ایران»، اقتصاد و بانکداری اسلامی؛ ش ۳۹، تابستان ۱۴۰۱، ص ۳۸۱-۳۵۷.
۳۲. فقهی‌زاده، عبدالهادی؛ «بازشناسی تفسیری مفهوم قرآنی "قرض حسن"»، مطالعات تفسیری؛ ش ۴۷، پاییز ۱۴۰۰، ص ۴۴-۲۷.
۳۳. قائمی اصل، مهدی و زهرا خلجی پیربلوطی؛ «طراحی مکانیسمی برای ایجاد اتحادیه قرض‌الحسنه مبتنی بر فناوری‌های نوین مالی»، اقتصاد اسلامی؛ ش ۸۱، بهار ۱۴۰۰، ص ۶۴-۳۱.
۳۴. قائمی اصل، مهدی و مهدی نظرآقایی؛ «بررسی تأثیر انواع اعتبارات بانکی نظام بانکداری بدون ربا بر رکود تورمی در ایران»، تحقیقات مالی اسلامی؛ ش ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۴۰۸-۳۷۷.
۳۵. قلیچ، وهاب و ماندانا طاهری؛ «طراحی الگوی نوین تأمین مالی خُرد اسلامی در نظام بانکی ایران (مبتنی بر عقود وکالت، قرض‌الحسنه و مرابحه)»، تحقیقات مالی اسلامی؛ ش ۲، بهار و تابستان ۱۴۰۰، ص ۵۷۲-۵۳۹.
۳۶. کوثری، مریم؛ «نقش اعتبارات قرض‌الحسنه در کاهش فقر در ایران»، مجموعه مقالات چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری؛ برلین، تیر ۱۳۹۵؛ مندرج در: <https://sid.ir/paper/868297/fa>.

۳۷. لیلابی، مهرداد و دیگران؛ «تبیین نقش سیستم یکپارچه پولی - بانکی بر شفافیت مبادلات صندوق‌های قرض الحسنه»، چشم‌انداز مدیریت مالی؛ ش ۲۳، پاییز ۱۳۹۷، ص ۱۷۶-۱۵۳.
۳۸. محقق‌نیا، محمدجواد و علی‌اکبر باوفاگلایان؛ «شناسایی عوامل مؤثر بر تأمین مالی خُرد در ایران»، پژوهش‌نامه اقتصادی؛ ش ۶۵، تابستان ۱۳۹۶، ص ۱۹۹-۲۲۲.
۳۹. محمداسماعیل، صدیقه و فاطمه حمیدی؛ «مدل جریان دانش در صنعت بانکداری»، مدیریت راهبردی دانش سازمانی؛ ش ۱، بهار ۱۴۰۰، ص ۱۲۳-۱۵۳.
۴۰. مصالایی‌پور، عباس و دیگران؛ «بازخوانی مفهوم "قرض" در قرآن کریم با تکیه بر انسان‌شناسی اقتصادی»، مطالعات اقتصاد اسلامی؛ ش ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ص ۳۰-۷.
۴۱. مقدم، وحید و دیگران؛ «الگوی بازار قرض الحسنه بر اساس تحلیل محتوای آیات قرآن»، اقتصاد اسلامی؛ ش ۶۵، بهار ۱۳۹۶، ص ۶۱-۳۳.
۴۲. موسوی، سیدمحمدصادق و دیگران؛ «پژوهشی در مورد وقف در قرآن (مطالعه موردی آیات "بَرِّ" و "قرض حسن")»، آموزه‌های قرآنی؛ ش ۳۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، ص ۲۴-۳.
۴۳. موسویان، سیدعباس و اکبر کشاورزین؛ «مبانی فقهی و موضوع‌شناسی کارمزد قرض الحسنه در نظام بانکی ایران»، اقتصاد اسلامی، ش ۲۰، تابستان ۱۳۹۹، ص ۱۲۵-۹۵.
۴۴. موسویان، سیدعباس و حسین میثمی؛ «سپرده تعاونی (امتیازی) به‌عنوان نسل دوم فعالیت‌های قرض الحسنه»، اقتصاد اسلامی؛ ش ۷۱، پاییز ۱۳۹۷، ص ۶۷-۹۸.
۴۵. میرزایی، حسین و ابراهیم کریمی اصل؛ «مدل‌سازی علل درونی معوق‌شدن تسهیلات قرض الحسنه به‌روش "حد آستانه" (مورد کاربرد: بانک قرض الحسنه رسالت)»، اقتصاد مالی؛ ش ۴۲، بهار ۱۳۹۷، ص ۹۷-۷۵.
۴۶. ناجی، مهدی؛ «بررسی عقد قرض به‌عنوان یک قرارداد سودآور در بانکداری اسلامی»، تحقیقات اقتصادی؛ ش ۲، تابستان ۱۳۹۸، ص ۴۸۵-۴۶۵.
۴۷. نظری علوم، میثم و محمدحسین اسفندیارپور؛ «نسبت‌سنجی فقهی - حقوقی بخت‌آزمایی با قمار»، مبانی فقهی حقوق اسلامی؛ ش ۲۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ص ۱۶۵-۱۴۳.
۴۸. نوری، ایرج و دیگران؛ «بررسی تأثیر مدل رفتاری مبتنی بر هدف در توصیف پس‌انداز قرض الحسنه در بانکداری اسلامی و مطالعه موردی بانک قرض الحسنه مهر ایران»، تحقیقات مالی اسلامی؛ ش ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۹، ص ۵۰۶-۴۶۷.
۴۹. هادوی‌نیا، علی‌اصغر؛ «رفتارشناسی قرض الحسنه، اقتصاد و بانکداری اسلامی»، اقتصاد و بانکداری اسلامی؛ ش ۲۹، زمستان ۱۳۹۸، ص ۷۸-۶۱.
۵۰. هادوی‌نیا، علی‌اصغر؛ «نهاد قرض الحسنه و دولت اسلامی»، اقتصاد و بانکداری اسلامی؛ ش ۲۷، تابستان ۱۳۹۸، ص ۲۵-۷.

